

Var det verkligen narkotika? — Metodfrågor kring preparatbestämning

Inledning

I vissa narkotikamål företes ingen forensisk bevisning, alltså ingen kemisk, teknisk eller botanisk analys av beslagtagna preparat. Små beslag av hasch och av en del andra narkotika analyseras vanligtvis endast om särskilda skäl finns. Bevisningen baseras i en rad fall uteslutande på vittnesuppgifter, bl. a. på iakttagelser i samband med preparathantering och på berättelser om egna upplevelser under rus.

Vid domstolsförhandlingar reses ibland invändningen att det hanterade ämnet inte behöver ha varit narkotika utan kan ha varit en annan drog som inte står under narkotikakontroll.

En annan fråga på temat drogbestämning utan forensisk bevisning förekommer i de s. k. drogningsfallen, vilka ofta leder till polisanmälan. Problemet gäller då att bestämma vilket ämne som kan ha använts när en person ofrivilligt fått i sig en drog, t. ex. genom dold inblandning i dryck, och sedan blivit illamående, berusad eller medvetlös, men ingen drog kunnat tas i beslag eller påvisas genom kroppsvätskeprov. Hittills har några dussin sådana fall uppmärksammats i massmedia.

Det bör noteras att begreppet ”drog” i modernt språkbruk omfattar alla ämnen som påverkar centrala nervsystemet, dvs. narkotika, läkemedel, alkohol, flyktiga lösningsmedel, tobak, koffein m. fl.

Bevisproblem

Arbetet med att i efterhand entydigt rekonstruera vilket ämne som förekommit i ett narkotikamål när forensisk bevisning saknas stöter på en rad svårigheter. För att ett brott mot narkotikastrafflagen (även varusmuggningslagen eller narkotikakontrollagen) skall vara styrkt måste det bl. a. visas att det rört sig om en brottslig verksamhet med ett ämne som är upptaget på Läkemedelsverkets narkotikaförteckningar. Dessutom skall de allmänna rättsliga rekvisiten för brott vara uppfyllda.

Vid försök att klargöra vilken typ av narkotika det varit fråga om möter man främst följande problem:

1. *Förfalskade substanser och varierande kvaliteter* (utspädningsgrader) förekommer på marknaden och kan vilseleda köparna. I Sverige är rena förfalskningar sällsynta, men från USA har rapporterats t. ex. att fencyklidin (PCP) sålts under de föregivna beteckningarna LSD eller THC.

Missbrukare har i allmänhet inga andra möjligheter att undersöka kvaliteten på en utbudens kvantitet narkotika än att lita på syn-, känsel-, lukt- och smakintryck. De får därför i de flesta fall acceptera säljarens uppgift om medlets sammansättning och kvalitet. Genom utspädning med olika fyllnadsmaterial kan halten av narkotika i en ”gatuberedning” minska påtagligt. Fyllnadsmaterialet kan vara helt inaktivt, som en del sockerarter, men också ett ämne med viss farmakologisk effekt, t. ex. koffein eller smärtstillande medel. Det torde, särskilt i tider av knapphet på narkotika, vara vanligt att de tillgängliga doserna späds ut kraftigt. Utblandningen kan påverka rusupplevelsen, som kan kännas märkbart svagare eller kortvarigare. Resultatet kan bli att missbrukarna känner sig lurade.

2. *Nedbrytning av droger*, främst av växtmaterial, genom påverkan från solljus, värme eller fukt kan göra att materialet slutligen blir otjänligt till rusändamål. Mest uppmärksammat under senare tid har sådan nedbrytning blivit i fråga om kat, en växtberedning som är eftertraktad då den är färsk men efter en tid (varierande med lagringsförhållandena) förlorar sin rusverkan. Nedbrytningen kan göra att missbrukaren upplever sig ha fått en dålig eller förfalskad vara.

3. *Suggestion* (förväntan) har stor betydelse för hur en missbrukare skall uppleva ett drogrus. En missbrukare — åtminstone en missbrukare utan omfattande drogerfarenhet — kan suggereras eller suggerera sig själv till att uppleva ett "narkotikarus" även vid intag av placebo (verkningslös substans). Temat förekommer bl. a. i Dario Fos pjäs "Ingenting går upp mot mammas gräs", där en person luras att tro att han rökt hasch, när han i stället fått i sig "hästskit och lakrits". Erfarna missbrukare torde dock kunna skilja mellan verksam substans och placebo.

4. *Överlappande rusbilder* för flera slag av narkotika betyder att många narkotika ger rus vars yttre tecken och inre upplevelser i mycket liknar varandra. Flera forskare¹ har påtalat att de differentialdiagnostiska problemen vid bedömning av drogpåverkan fordrar en djup klinisk förtrogenhet med drogmisbruk. Problem uppstår både då det gäller att skilja mellan olika medel inom en och samma substansgrupp (så torde de flesta missbrukare ha svårt att skilja på verkan av de centralstimulerande medlen amfetamin, metamfetamin och fenmetralin, särskilt om utspädningsgraderna varierar) och till viss del även mellan medel tillhörande närbesläktade substansgrupper (t. ex. mellan centralstimulantia och kokain). Liknande problem möter läkare då de har att skilja mellan å ena sidan drogeffekter och å andra sidan psykiska sjukdomar eller störningar (t. ex. psykosreaktioner orsakade av cannabismisbruk respektive schizofreni). Problemet påtalades redan 1977 av Sveriges Läkarförbunds arbetsgrupp för cannabisfrågor.²

5. *Blandmissbruk*, dvs. intag av flera droger, kan ge förstärkning (potentiering) av effekterna och komplicerade överlagringar av de enskilda rusbilderna.

Metodfrågor

Vid undersökning av vilken narkotika som förekommit kan fem metoder användas.³ Metoderna kan rangordnas efter hur säkra eller praktiskt hanterliga de är, med de "bästa" först:

1. *Kemisk analys av ett beslagtaget parti* är möjlig i de flesta fall och ger så gott som utan undantag entydiga besked, i vart fall om mängden ej är alltför liten. Endast om det rör sig om en sällsynt drog, för vilken de svenska analysmöjligheterna är begränsade, kan undersökningen bli svår eller tidsödande, bl. a. genom att utländska jämförelser blir påkallade. Någon gång kan det också föreligga problem att visa att en viss drog utgör narkotika, även om dess ruseffekter är styrkta och dess kemiska struktur är fastställd.⁴ En svårighet kan vara att tolka beskrivningarna i narkotikaförteckningarna, bl. a. då det gäller vad som skall räknas in under "beredningar", "salter", "stereoisomerer" resp. "estrar" och "etrar" av ett narkotikaklassat ämne, vilka alla enligt Läkemedelsverkets föreskrifter utgör narkotika ifall det ursprungliga ämnet är narkotika.

2. *Kemisk analys av urinprov eller annan kroppsvätska* från en påverkad individ kan oftast genomföras utan större problem, under förutsättning att provet tagits under rusfasen eller i direkt anslutning därtill. Vid analyserna använder man i huvudsak

¹ Se t. ex. Dimijian G. G.: *Differential Diagnosis of Emergency Drug Reactions*, i: P. Bourne (red.): *A Treatment Manual for Acute Drug Abuse Emergencies*, Rockville, MD: ADAMHA, 1975, s. 1; samt: Rubin P. E., Cluff L. E.: *Differential Diagnosis of Emergency Drug Reactions*, i: P. Bourne (red.): *A Treatment Manual for Acute Drug Abuse Emergencies*, Rockville, MD: ADAMHA, 1975, s. 8).

² Sveriges Läkarförbund: *Cannabismisbrukets medicinska effekter*, *Läkartidningen*, nr 23, 1977.

³ Efter: Hartelius J.: *LSD — Utlåtande till Göta hovrätt, omtryckt i: Drogmisbruk, kriminalitet och andra betydande nutida samhällsproblem*, Carnegie Dokumentationsserie 12, Stockholm: Askelin & Hägglund, 1989.

⁴ Jfr Stockholms tingsrätt avd. 16, dom DB 190, 1986-08-28 om svårigheterna att tolka narkotikaförteckningarna.

samma metoder som vid undersökning av beslagtagna narkotika. I en del fall påvisar man vanligtvis metaboliter (omsättningsprodukter) i stället för den tillförda drogen, och detta kan någon gång vålla problem av praktisk natur. Här bör det noteras att flera droger kan ha identiska metaboliter, som i en del fall kan vara narkotika. Det gäller även för allmänt använda läkemedel, bl. a. för kodein. I kroppen bryts detta medel ner till morfin, som är narkotika. Kodein räknas ej som narkotika om ämnet förekommer i avdelade doser om högst 100 milligram eller i en halt av högst 2,5 procent. Även heroin, som är narkotika, bryts ner till morfin, och därför måste mellanmetaboliten monoacetylmorfin påvisas för att man skall kunna visa att en person använt just heroin. Ämnet selegilin, som förekommer i läkemedlet Eldepryl[®] och används mot Parkinsons sjukdom, omvandlas till amfetamin. Om urinprov skall användas för att styrka olovligt bruk av narkotika måste felkällor av detta slag uteslutas, t. ex. genom undersökning av den undersöktes legala intag av droger.

På sikt kommer analyser av hår att kunna bli ett komplement till kroppsvätskeanalyser. Genom att håret växer omkring en centimeter i månaden kan ett hårstrå fungera som "färdskrivare" med bestämning av tidpunkten för intaget av främmande ämnen. Hittills har de vanligast använda narkotika utom LSD kunnat påvisas på detta sätt. Metoden är dyr och komplicerad och har ännu inte blivit etablerad som forensisk rutin i narkotikamål.

3. *Klinisk undersökning* av den påverkade individen kan göras av en läkare som är väl förtrogen med rustillståndens symptomatologi. Dyliga undersökningar förekommer bl. a. då det gäller att bedöma om en motorfordonsförare under färd varit påverkad av droger på ett sätt som utgör trafiknykterhetsbrott.

De slutsatser som grundas på en rent klinisk undersökning av en individ kan sägas vara av två nivåer i fråga om säkerhet:

a) Konstaterande om drogpåverkan är för handen eller ej samt om denna är så allvarlig att t. ex. brott mot trafikbrottslagen (1951: 649) föreligger — sådana slutsatser är vanligtvis inte svåra att härleda.

b) Fastställande av vilken drog det är fråga om. För många drogtyper är rusbilden tydlig, och en läkare kan då efter långvarig träning med viss säkerhet för några grupper av ämnen uttala sig om vilken huvudtyp av substans det rör sig om. I en del fall kan undersökningen endast leda till sannolikhetsbedömningar. En allsidig bedömning fordrar att hänsyn tas till uppgifter från vittnen eller individen själv eller till undersökningar av påträffade föremål, t. ex. pipor eller sprutor.

4. *Analys av uppgifter i efterhand* innebär att man försöker bedöma utsagorna från en påverkad individ eller från vittnen samt värderar övriga omständigheter i fallet. Undersökningen får då likheter med vittnespsykologiska utredningar. Det bör dock noteras att uppgifterna i de enskilda fallen kan kompletteras genom ytterligare förhör m.m.

5. *Rekonstruktion på grundval av historiska källor* och äldre kunskap. Materialet kan här ej kompletteras genom ytterligare frågor till de ursprungliga uppgiftslämnarna. Dess informationsinnehåll är givet, men källkritisk granskning och nyttjande av kunskaper från andra studier kan ge viktiga resultat. På detta sätt visade Louis Lewin⁵ med utgångspunkt i de karakteristiska beskrivningarna i *Odyssén* att den antika drogen *nepenthes* var opium.

⁵ Lewin L.: *Phantastica, Narcotic and Stimulating Drugs*, 1924, English translation, 1931; reprinted: London; Routledge & Kegan Paul, 1964, s. 34.

Åtgärder under förundersökningen

I avsikt att under en förundersökning få fram bästa möjliga bevisning om vilken drog som förekommit bör följande åtgärder vidtagas.

1. *Misstänkt narkotika och föremål som kan bära spår av narkotika* säkras och undersökes kriminaltekniskt. Utslagsgivande svar från sådana undersökningar brukar göra andra undersökningar överflödiga. Här bör noteras att även "attiraljer", dvs. föremål som använts i samband med narkotikakonsumtion, kan ge ledtrådar, både genom drogresten och genom sin speciella utformning. Föremålen kan vara t. ex. askar, påsar, vågar, pipor, sprutor eller kanyler.

2. *Urinprov* bör säkras om det är möjligt. Från och med den 1 juli 1993 är urinprov tillåtna för att styrka olovligt bruk av narkotika. Om en anmälan avser att någon blivit ofrivilligt drogad kan urinprov många gånger vara den enda säkra bevisningen för att klargöra vilken drog det varit frågan om. Ett urinprov bör i de flesta fall tas inom ett dygn från berusningstillfället. Det viktigaste undantaget är cannabis, som kan påvisas i veckor efter en enda dos.

3. *Noggranna förhör* kan ge så detaljerade uppgifter att det går att undanröja rimliga tvivel kring vilket medel som varit aktuellt. Vid förhör är det angeläget att få detaljerade upplysningar på följande punkter.

a) *Medlets karakteristika*, bl. a. färg, form, konsistens, lukt och förpackning, kan i en del fall vara så särpräglade att redan kortfattade uppgifter räcker för att identifiera ämnet. Det gäller bl. a. läskpappersbitar med påtryck i olika färger för LSD, lindade buntar med kvistar och blad för kat samt brunt harts i kakor för hasch. Sannolikheten är här låg för att det skall röra sig om någon förfalskning. I fråga om "vita pulver" är det svårare att direkt utröna medlets sammansättning, och här torde det sällan vara tillräckligt med enkla beskrivningar för att fastställa medlets innehåll. Tabletter från ursprungligen legal produktion kan i många fall identifieras med hjälp av katalogen ITAKA.⁶ Tabletter från "källarproduktion" kan i en del fall ha så tydliga karakteristika att man bör kunna dra vissa slutsatser; så har under senare år bruna klumpar (närmast liknande halstabletter) endast påträffats i fråga om ecstasy (MDMA eller MDEA).

b) *Leverantörens uppgifter* om medlet, benämningar på detta samt förespeglningar om dess verkningar kan vara särskiljande. En del slanguttryck är specifika för en viss typ av narkotika, t. ex. "brass" för haschisch, "E" för ecstasy (MDMA och MDEA), "mira" för kat och "snö" för kokain. I de fall då en individ för första gången använt narkotika, kan det vara betydelsefullt att klargöra vad "introduktören" sagt om de förväntade effekterna, t. ex. "kickar" för heroinrus eller "tripper" för LSD-rus. Sådana specifika beskrivningar bidrar nämligen till att bygga upp missbrukarens förväntan inför det förestående ruset. Missbrukaren bör också uttryckligen tillfrågas om han visste vilken substans som han förvärvade eller konsumerade.

c) *Tillförselsättet* (administrationssättet) har betydelse som bevisning främst för att utesluta vissa slag av narkotika. Läskpappersbitar har veterligen aldrig använts som medium för tillförsel av andra narkotika än just LSD, och det är osäkert om det skulle kunna fungera för andra hallucinogena narkotika. Möjligen skulle metoden kunna användas för fentanyl, men denna grupp har helt annan verkan (av opiattyp). Hasch kan inte lösas upp i vatten, inte ens med hjälp av syra, och därför ej injiceras. Ett brunt eller ljusbrunt pulver som beretts för injektion med syra kan därför inte vara hasch utan bör snarare vara morfin- eller heroinbas. Rökning förekommer främst i fråga om hasch, opium och heroin. Rökning genom förgasning på stanniolpapper — ett

⁶ Apoteksbolaget: *Identifiering av tabletter och kapslar (ITAKA)*, Stockholm: Apoteksbolaget, (utges årligen).

beteende som på engelska kallas "chasing the dragon" — används endast för heroin. Inhalering av förgasad substans med hjälp av glaspipor eller annan specialiserad utrustning förekommer endast vid missbruk av kokain ("crack") eller kristalliserat metamfetamin ("ice"). Snusning används främst vid intag av kokain och någon gång för heroin. De flesta pulver kan injiceras, men injektionsmissbruk är f. n. ovanligt för kokain och MDMA.

d) *Upplevelser under ruset* kan ge viktiga ledtrådar om det använda medlet. Vid vetenskapliga undersökningar av drogrus använder forskare detaljerade "inventarieskalor" för att så precist som möjligt fånga försökspersonernas erfarenheter. Så noga behöver man sällan gå till väga vid ett vanligt förhör, men i protokollet bör antecknas något om missbrukarens upplevelser. Vid förhör av erfarna missbrukare kan det vara intressant att fråga om ruset motsvarade förväntningarna på den typ av drog de trodde ha fått i sig eller om de upplevde något anmärkningsvärt.

e) *Yttre iakttagelser kring drogpåverkade personers beteenden* kan ge värdefull information om medlets grundverkningar. Särskilt viktiga är sådana iakttagelser om missbrukaren fått en allvarlig biverkan, t. ex. blivit förvirrad eller medvetslös. Förvirring kan vara ett resultat av en överdos med cannabis, centralstimulantia, hallucinogener eller kokain. Medvetslöshet kan framkallas av en överdos med opiater eller barbiturater, samt i sällsynta fall av kokain. Höggradigt rastlösa beteenden under flera timmar kan orsakas av berusning med syntetiska centralstimulantia.

Hittills har i Sverige, liksom i många andra västländer, vid rättsliga avgöranden om vilken typ av narkotika som förekommit, tyngdpunkten lagts vid rättskemisk (forensisk) bevisning, varför den yttre symptomatologin (rusbilden) vid narkotikapåverkan inte tillmätts samma vikt. I vissa fall, när iakttagelser utgör de enda tillgängliga uppgifterna, kan en domstol endast göra en samlad bedömning av vad som förevarit. Här kan en läkares iakttagelser vid akuta medicinska eller psykiatriska insatser vara betydelsefulla.

Vikten av att beakta även den kliniska bilden vid bedömning av intoxicationsfall med narkotika påpekades redan 1969 av toxikologen professor Bo Holmstedt. Denne noterade i ett sakkunnigutlåtande till Stockholms Rådhusrätt i ett narkotikamål att "Lekmän kan ofta omedvetet lämna betydelsefulla bidrag till tolkningen av ett akut förgiftningsfall" samt att "Allt för ofta försummas den toxikologiska penetrationen av symtomatologin".⁷

Ej narkotika?

Är det då så sannolikt att ett narkotikaliknande rus kan ha framkallats av en drog som ej är narkotika att en sådan invändning bör beaktas? Om en misstänkt under en polisutredning anger sakliga skäl till att han eller hon anser sig ha hanterat en drog som inte är narkotika måste detta undersökas. Graden av säkerhet i svaret på frågan om vilket ämne som varit aktuellt beror givetvis på omständigheterna i det enskilda fallet.

I Sverige torde f. n. (hösten 1993) på den illegala narkotikamarknaden endast fyra slag av icke-narkotikaklassade droger med tydliga narkotikalika ruseffekter vara aktuella:

1. *Ipomoea* och liknande fritt sålda växter, vars frön eller andra delar kan innehålla hallucinogena substanser (indolderivat m. fl.).

⁷ Citerad i Åkerman C. A.: *Legal narkotikadöd*, Stockholm: Sober, 1978, s. 91 och 93.

2. Efedrin, som är ett icke-narkotikaklassat läkemedel (förekommer i hostmediciner) och har stimulerande effekter, dock ej lika skarpa som t. ex. amfetamin.

3. Amylnitrit, en klargul, flyktig vätska, vars skarpa doft ofta liknas vid "fotsvett" eller "ruttna äpplen". Medlet förpackas vanligen i små glasampuller, som bryts sönder (ljudknäppen har givit slanguttrycket "poppers" för ampullerna), varefter den avdunstade vätskan inhaleras. Berusningen är kortvarig, med eufori, värmekänsla och kittling. Drogen används ibland vid sex för att öka sensationerna i samband med orgasm.

4. Nya s. k. "designer drugs", dvs. ämnen som har narkotika-lik rusverkan men ännu inte hunnit uppföras på internationella eller svenska narkotikaförteckningar.

Vid enstaka tillfällen har även ketamin (receptbelagt läkemedel som kan ha hallucinogena effekter) missbrukats som rusmedel, men detta ämne torde idag inte förekomma på den illegala svenska marknaden.

Samtliga ovannämnda medel är sällsynta eller t. o. m. mycket sällsynta (gäller särskilt s. k. "designer drugs"). Både för *Ipomoea* resp. "poppers" bör redan mycket enkla utredningar om drogens utseende och praktiska hantering kunna skapa klarhet i frågan om medlet faktiskt förekommit i ett narkotikaärende. Även för de andra ämnena torde det vara möjligt att utan allt för omfattande utredningar klargöra om hanteringen avsett just denna drog.

Underrättelsevärde

En allsidig förundersökning har stort värde inte bara för domstolarnas prövning utan även för att kartlägga hur narkotikapanoramata utvecklas. När nya preparat eller tillförsätsätt börjar förekomma är det angeläget att tidigt säkra goda underrättelser så att hanteringen av ämnet kan kartläggas och dess risker utrönas. Ett av de första svenska fallen med missbruk av MDMA — år 1986, innan medlet var klassat som narkotika i Sverige — uppmärksammades just genom att en missbrukare fick en reaktion som var "konstig" och åtskilligt mer långdragen än han hade tänkt sig och därför gjorde polisanmälan.

Intressanta rön bör sammanfattas och redovisas bl. a. internt inom polisen och via fackpressen. Viss försiktighet är påkallad vid den yttre rapporteringen, eftersom ett valhant avslöjande av detaljer kan bidra till att väcka nyfikenhet i fel kretsar.

Sammanfattning

Även om ingen forensisk bevisning företes i ett narkotikamål torde de utredda omständigheterna i många fall vara tillräckliga för att kunna styrka att det rört sig om en specificerad typ av narkotika.

Jonas Hartelius